

Г.О.КОРОЛЬОВ*

ІДЕЯ ЧОРНОМОРСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ У ПОГЛЯДАХ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У статті досліджуються федеративні конструкції голови Центральної Ради М.Грушевського у період Української революції 1917–1921 рр. Аналізується генеалогія й розвиток ідеї чорноморської федерації на постімперському просторі Східної Європи.

Період Української революції 1917–1921 рр. був часом реалізації багатьох «національних проєктів», що виникали як результат політичного й соціокультурного розвитку «неісторичних» націй Східної Європи. У цьому контексті розпад Російської імперії став каталізатором процесів визвольної боротьби народів колишніх «західних окраїн». Саме під час революційних подій 1917–1921 рр. у Наддніпрянській Україні було обґрунтовано різноманітні проєкти державотворення, серед яких виділяється ідея чорноморської федерації. Її виникнення у середовищі українських революціонерів пов'язувалося зі спробами утвердження нової моделі міждержавних стосунків на Сході Європи, ураховуючи деструктивні процеси в імперіях Романових, Гогенцоллернів і Габсбургів. Генеалогія концепції чорноморської орієнтації була реакцією на відновлення централізму в іпостасі більшовизму, різку зміну геополітичної карти Європи, посилення серед українських революціонерів антиросійського чинника.

Під поняттям «ідея чорноморської орієнтації» у сучасному історичному дискурсі слід розуміти систему поглядів української еліти щодо політики між Балтикою і Чорним морем. Чорноморська орієнтація України характеризується особливим розумінням місця цього напрямку у структурі її геополітичних пріоритетів і містить певний спосіб обґрунтування його перспектив для утвердження незалежності¹. Крім того, це поняття стосується світоглядного розвитку, це формулювання більш широкого змісту. Фактично з нього виділяються дефініції – чорноморська проблема та чорноморська федерація. Перша окреслюється як ідеологічний дискурс у розвитку державності, а друга – як конкретна програма та форма втілення.

Історична ретроспектива ідеї чорноморської федерації представлена в політичній спадщині українського історика й політика початку ХХ ст. М.Грушевського. У його працях відтворена певна концептуалізація чорноморської орієнтації української держави на східноєвропейській арені.

* Корольов Геннадій Олександрович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАНУ.

¹ Домащенко Л.М. Концепції чорноморської орієнтації України у вітчизняній політичній думці першої половини ХХ століття: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., 2008. – С.1.

Історіографія проблеми є малодослідженою². Більшість праць, в яких прямо чи опосередковано розглядається ідея чорноморської федерації, тяжіють до пояснення її сутності на основі колоніальних уявлень історичного процесу. При цьому виділяється ігнорування більш широкого погляду на цю концепцію як суспільно-політичну парадигму³.

Львівський історик Я.Дашкевич стверджував, що чорноморська проблема як політична/геополітична та економічна, матеріалізується у вигляді конфліктної зони або зони, здатної породжувати конфлікти⁴. Відбиток на такі інтерпретації наклали колоніальні уявлення історичного процесу, коли Східна Європа та Орієнт розумілися в західній інтелектуальній думці, як «інший»/відсталый світ.

Метою цього дослідження є реконструкція ідеї чорноморської федерації М.Грушевського у контексті Української революції 1917–1921 рр., а також спроба її інтерпретації на основі особистісних, геополітичних і цивілізаційних факторів. На цій підставі виділяємо такі смислові фокуси: передумови і причини появи ідеї чорноморської федерації у творчості та політичній діяльності М.Грушевського, аналіз головних характеристик концепції чорноморської орієнтації, осмислення ідеї чорноморської федерації як парадигми історичної перспективи у вимірі Східної Європи.

Генезис концепції чорноморської федерації у творчості М.Грушевського позначений парадоксом цивілізаційної орієнтації. А саме: чорноморська орієнтація не може бути, не дивлячись на чорноморський статус України, витлумачена буквально, як кінцева мета для української держави і сповідування таласократичного принципу у своїй геополітиці. СENS чорноморської орієнтації полягає у замиканні в Україну морських і сухопутних комунікацій світового значення⁵. Фактично українські землі – це простір між Заходом і Сходом, Європою та Росією, Балтикою й Чорним морем. Однак, інтерпретуючи українські землі як ареал східного православного слов'янства, учений при цьому обґрунтовує їх належність до Заходу через конструювання пов'язаності з «германським» світом.

Ідея чорноморської федерації, як геополітичний проект Східної Європи, виникла як реакція на розгортання Першої світової війни і більшовицьку революцію в Росії. Можна вести мову про певну схожість федералістських конструкцій в ідеологічних доктринах національних рухів, що перебували під скіпетром Романових. Адже аналогічну антиросійську та транснаціональну генеалогію має концепція Е.Ромера і Ю.Пілсудського «міжмор'я»

² Дашкевич Я. Чорноморські проблеми в минулому і сучасному // *Його ж.* «Учи неможливими устами сказати правду»: історична есеїстика. – К., 2011. – С.517–540; *Домащенко Л.М.* Концепції чорноморської орієнтації України...; *Лука Ю.* Призначення України. – Л., 1992. – 272 с.; *Його ж.* Чорноморська доктрина. – Одеса, 1942. – 165 с.; *Потульницький В.А.* Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – К., 1992. – 232 с.; *Рудницький С.* Українська справа зі становища політичної географії. – Берлін, 1923. – 288 с.

³ Див.: *Левенець Ю.А.* Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). – К., 2001. – С.91–111.

⁴ Дашкевич Я. Чорноморські проблеми в минулому і сучасному. – С.518.

⁵ *Домащенко Л.* Концепції чорноморської орієнтації України... – С.1.

(пол. «konsercja międzymorza»). Обидва постімперські проекти єднає антиросійський дискурс, який характеризується геополітичним і цивілізаційним змістом. Думається, що одночасна поява та репрезентація цих ідей в політичному середовищі Польщі й України була викликана схожими передумовами та характером визвольної боротьби. Такий ракурс дозволяє інтерпретувати ці ідеї як базові моделі організації східноєвропейських державностей на ґрунті інтернаціональних інтенцій їхніх еліт.

Політичний світогляд М.Грушевського й Ю.Пілсудського, що формувався в умовах імперського суспільства, базувався на інтерпретації Росії як «тюрми народів». Обидва виявляли у своїй діяльності множинну лояльність. «Общерусские» риси цих лідерів у подальшому позначилися на амбівалентності принципів політичної боротьби, яка визначала розвиток суспільних процесів у постімперських суспільствах Східної Європи. Ураховуючи цю аналогію, досить легко реконструювати виникнення ідеї чорноморської орієнтації у середовищі українських революціонерів.

Фактично і М.Грушевський, і Ю.Пілсудський конструювали східноєвропейський метарегіональний сценарій⁶. Тільки перший прагнув утвердити державність свого народу, а другий – обґрунтувати імперський потенціал поляків між Балтикою і Чорним морем. Чорноморська перспектива для України – це євроцентрична модель, своєрідне заперечення слов'янського союзу, тобто відмова від етнічних/расових конструкцій. На українських землях мало відбутися повернення до киево-руської спадщини, ідеологема «Київ – другий Єрусалим» стає не просто сакральною ідентичністю, а геополітичним втіленням України. За таких умов розділення України між імперіями починає відігравати позитивну роль. Галичина відіграє роль містка до Європи, а Велика Україна – до Росії. Україна обирає шлях, спрямований на розвиток відносин у балтійсько-чорноморському регіоні, враховуючи територіальний, технологічний, людський ресурс займає місце регіонального лідера. Але ці сентенції відтворюють лише вірогідний напрямок розвитку, а історія, як відомо, не має умовного способу.

Із початком наступу більшовицьких військ в Україні у грудні 1917 р. М.Грушевський зосередився на ідеологічній роботі, намагаючись знайти оптимальні шляхи розвитку держави. Скептичне і негативне ставлення до більшовизму в голови Центральної Ради на початку 1918 р. посилилося. Важливо відзначити, що після проведення за його ініціативою в Києві З'їзду народів Росії (21–28 вересня 1917 р.) політик уважав доконаним фактом перетворення Центральної Ради на орган боротьби за перебудову федеративної Російської Республіки.

Однак динамічний наступ більшовиків і репресії стосовно лідерів українського руху стали визначальною причиною трансформації уявлень М.Грушевського від російськофільських федералістських позицій до жорстких антиросійських заяв. Слід констатувати, що він звинувачував

⁶ Геополітичні стратегії сучасної України у Східній Європі більш детально розглянуто у ст.: *Корольов Г. Украинский пируэт над Балтийско-Черноморским Междуморьем* [Електронний ресурс]: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2011/06/8/6247374/>

більшовиків і «Московщину» в усіх труднощах українського державного будівництва. Саме тоді з-під пера голови Центральної Ради виходить ряд праць, зведених у трактат «На порозі Нової України»⁷. Він став відображенням переосмислення вченим і політиком основних ідейних гасел Центральної Ради, фактично ставши програмою нових революційних і політичних пріоритетів українського руху. «Через це в них нема відповідей, – писав історик, – на тривоги нинішньої хвилі, або коли хочете єсть – тільки з положення дальших перспектив, з котрих треба завжди орієнтуватись, щоб не заблудитись в хаосі суперечностей та аномалій нинішнього дня»⁸.

Стрижневою тезою збірки було обґрунтування ідеї української незалежності й пошук варіантів її реалізації. Звернення М.Грушевського до ідеї самостійності було закономірним, ураховуючи, що перш за все народницька ідеологія визначила його особливий інтерес до проблем народності й національного питання⁹. Даючи характеристику своїм політичним переконанням, учений писав: «Як демократ і соціаліст все своє життя стояв на сторожі прав національностей – не тільки своєї національності»¹⁰. Такі інтернаціональні думки М.Грушевського були реакцією на динамічну зміну політичної карти Східної Європи.

Статті збірника «На порозі Нової України» характеризуються державницькою перспективою поза російським контекстом та конструюванням федералістських моделей. На початку 1918 р. М.Грушевський займається пошуком можливих союзників Української Народної Республіки (далі – УНР) та обґрунтуванням нового геополітичного вибору. Виділяється декілька характерних формулювань, відтворених у його тодішній публіцистиці, – це констатація «кінця московської орієнтації», визнання необхідності рівняння на західну цивілізацію, розробка чорноморської перспективи державного майбутнього України. Ці вихідні позиції у М.Грушевського не були самостійними концепціями, а виступали як ідеологічна цілісність лише в комплексному розгляді.

Обрання самостійницького курсу в державному будівництві Центральної Ради після прийняття IV Універсалу (22 січня 1918 р.), який проголошував незалежність УНР, не означало повної відмови від ідеї федералізму. Відбулося лише переосмислення вченим її сутності в геополітичному і цивілізаційному контекстах. Відомо, що федералізм М.Грушевського у період доби Центральної Ради був пов'язаний із російським чинником – Російською Республікою з федеративним устроєм, до складу якої на правах національно-територіальної автономії увійшла б Україна.

Нестерпна внутрішня образа на більшовицьку владу визначила також несприйняття ним білого руху з його половинчастими проектами

⁷ Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки та мрії // *Його ж.* Твори у 50 томах. – Т.4 (1): Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради 1917 – квітень 1918). – Л., 2007. – С.225–267 (перше вид.: *Грушевський М.* На порозі Нової України. Гадки та мрії. – К., 1918. – 120 с.).

⁸ Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки та мрії. – С.225.

⁹ *Потульницький В.А.* Історія української політології... – С.46.

¹⁰ *Грушевський М.* На порозі Нової України. Гадки та мрії. – К., 1918. – С.114.

конституційного монархізму та ідеологією великоросійського лібералізму. «Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, «яке згоріло у моїм кабінеті», се наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидана нам довго і вперто силою»¹¹, – писав учений, осмислюючи наслідки більшовицької експансії проти УНР на початку 1918 р. Незалежність України в розумінні М.Грушевського конструювалася у формі демократичної і соціалістичної Української Республіки¹². Він визначав, що такі характеристики спрямовані на те, «щоб відвернути всякі підозри, надії чи – що самостійність Україні буде формою української реакції або української національної винятковості»¹³.

Однак не варто применшувати роль особистісного чинника, емоційності, амбітності голови Центральної Ради в контексті розуміння причин повернення до федералістської ідеї. М.Грушевський при всій своїй самостійності нерідко «грав за чужими правилами», потрапляючи під вплив негативних життєвих обставин. Прикладом може служити руйнування червоними військами М.Муравйова родового маєтку Грушевських у Києві у січні 1918 р. У його публіцистиці відразу відзначається кардинальна зміна колишніх ідеологічних позицій. Суперечливі думки викладені М.Грушевським у статтях «На переломі», «Кінець московської орієнтації» та ін. «25 січня, під час бомбардування Києва, – писав учений, – більшовики запальними снарядами розстріляли будинок, де я жив, – наш фамільний будинок, побудований десять років тому за гроші, залишені батьком. [...] Довго було б оповідати і прикро навіть згадувати. Ніякі сили вже тепер не повернуть його»¹⁴. З'ясування внутрішніх мотивів ідейно-політичних трансформацій М.Грушевського є складною ілюстрацією тенденцій історичного розвитку українського суспільства «довгого ХІХ ст.»¹⁵. Однак, резюмуючи зміст зазначених статей, варто виділити те, що основним інтелектуальним кредо голова Центральної Ради проголосив активізацію процесу усвідомлення політичних завдань українського руху з нових позицій, не переобтяжених «спадщиною старого, пережитого»¹⁶.

У статті «На переломі» історик чітко визначив перспективи попередніх ідей визвольного руху і революційного часу, вказуючи, що «сила старих поглядів і відносин у громадянстві не тільки гальмує темп просування, але й викривляє його хід, і це особливо буває небезпечно в такі відповідальні і критичні моменти, як нинішній»¹⁷. Далі М.Грушевський підкреслював важливість проголошеної самостійності УНР і намагався залучити все свідоме українство до участі в побудові «нових принципів життя». Аналіз політичного

¹¹ *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С.138.

¹² Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.185. – Арк.8 зв.

¹³ Там само.

¹⁴ *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – С.135.

¹⁵ «Довге ХІХ ст.» уведене до історичного дискурсу британським істориком Е.Гобсбаумом як поняття, котре окреслює розвиток епохи «подвійної революції», націоналізму, революцій, капіталізму від початку Великої французької буржуазної революції (1789 р.) до вибуху Першої світової війни (1914 р.).

¹⁶ *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – С.138.

¹⁷ Там само. – С.136.

і морального становища визвольного руху в період військового протистояння з більшовиками привів голову Центральної Ради до важливості визначення нових державницьких перспектив. Для цього потрібно було обґрунтувати антиросійську переорієнтацію політики Центральної Ради.

М.Грушевський, як один із творців українського історичного наративу, виступив проти проекту «Великої Росії», який був згодом переосмислений В.Леніним¹⁸. Він вдало поєднав контрверсійні думки й еклектично обґрунтував відсутність перспектив відносин України з останньою. Ученого обурювала наявність спільних характеристик у діяльності колишньої імперської бюрократії і російського революційного руху, які опинилися по відношенню до України «твердоголовими централістами та об'єдинителями»¹⁹. Осмислення імперської політики щодо неї привело історика до думки «про глибоку антитезу цих двох близьких по крові, а відмінних духом народів»²⁰. При цьому вчений однозначно переорієнтував Україну з Росії в бік Європи. Саме східний простір останньої став полем побудови М.Грушевським державної перспективи своєї Вітчизни. Історик відразу почав обґрунтовувати базові характеристики моделі можливого федеративного союзу за участю України, що викладені в його програмних публікаціях «Наша західна орієнтація», «Орієнтація чорноморська» і «Нові перспективи».

У цих статтях відображено трансформації федеративної концепції історика. В їх основі лежить розуміння «Нової України», тобто такої, що має відійти від безмежної віри в організацію загального державного організму з Росією. Закономірним здається обґрунтування вченим підстав і значущості антибільшовицької орієнтації. Саме ця думка лежить в основі його конструювання перспектив майбутньої української державності. Така позиція зумовлювалася несприйняттям Раднаркомом лідерської ролі Центральної Ради у процесі перебудови колишньої імперії в демократичну федеративну республіку.

Вдалу реалізацію проекту «Нової України» М.Грушевський пов'язував із наявністю культурних та економічних підстав, а також із появою чорноморської, європейської чи світової федерації. Він відзначав історичне значення діяльності Центральної Ради, спрямованої на побудову «Нової України», в якій співіснували демократичні принципи, ідеї національної злагоди та гармонії. Роль і місце селянства у соціально-класовій структурі українського суспільства було для нього основним розумінням історичного поступу – «підставою сеї Великої України»²¹. Така світоглядна і наукова позиція виходила з народницьких поглядів ученого. Сутність цієї ідеї полягала не в розумінні України як великої «території» або «панування» над іншими, а у соборному єднанні етнографічних українських земель²².

¹⁸ Див.: Szporluk R. Lenin, «Great Russia,» and Ukraine // Harvard Ukrainian Studies. – Vol.28 – №1/4. – 2006. – P.611–626.

¹⁹ Грушевський М. Кінець московської орієнтації // Його ж. Хто такі українці і чого вони хочуть. – С.139.

²⁰ Там само. – С.141.

²¹ Там само. – С.162.

²² Кармазіна М. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 1998. – С.333.

Концепт «Нова Україна» в публіцистиці М.Грушевського характеризує наявність зв'язку українського народу з духовними цінностями західного суспільства, а також ідеєю державності. Це останнє поняття виходило з народницького світогляду і соціалістичних поглядів. Негативне сприйняття М.Грушевським російського централізму й бюрократії визначило розуміння ним загрози українському державному будівництву. У статті «Державність» він писав: «Ми відкидаємо поліцейсько-бюрократичний устрій і хочемо оперти нашу управу на широкі основи самоврядування, зів'язавши адміністрації міністеріальної тільки функції загальної контролю, координування і заповнювання тих прогалів, які можуть виявлятися в діяльності органів самоврядування»²³. Одним із головних фундаментів української державності голова Центральної Ради вважав широке місцеве самоврядування регіонів і демократизм в їх діяльності.

Надання більшої адміністративної і виконавчої компетенції регіонам впливало з ідеї внутрішньої федералізації України на основі громад. М.Грушевський таку державну систему розглядав як перспективну. Своєрідним підсумком публіцистичної та політичної діяльності М.Грушевського на початку 1918 р. стало обґрунтування конфедеративної тенденції концепції державного будівництва. На практиці, виступаючи жорстким противником націоналізму, в ідейному плані голова Центральної Ради намагався об'єднати ідеї федералізму й самостійності, шукаючи підстави для цього в історичному розвитку України. Проте слід зазначити, що вони не були рівнозначними у світогляді М.Грушевського. У контексті певної політичної ситуації він надавав перевагу одній із них, тим самим сприяючи амбівалентності державної природи УНР. Зрозуміло, що конструкція, побудована на внутрішній суперечності, та ще без міжнародної легітимації, не мала державницьких перспектив.

Стаття «Наша західна орієнтація» відтворює суперечливий характер внутрішнього і міжнародного становища УНР, формує діаметрально протилежний попереднім баченням погляд на завдання українського визвольного руху. Варто виділити стрижневу особливість нових політичних наголосів М.Грушевського. Він робить уже інший цивілізаційний вибір для України в бік західного (європейського) суспільства.

При цьому історик намагається знайти підстави для українського месіанізму й територіально окреслити сферу політичного впливу для майбутнього України в межах чорноморського регіону. Такі конструкції вченого обумовлені суто російським ментальним розумінням призначення і ролі держави на світовій арені, що саме по собі приводить до пояснень євроцентристською риторикою постімперських процесів у Росії. М.Грушевський писав, що український народ належить до західної культури, при цьому визнаючи великий орієнтальний вплив на нього²⁴. Україна є історично спорідненою з Німеччиною та Італією, перебуває в постійному зв'язку із Заходом, живучи його ідеями. В українському народі з'єдналися візантійські традиції та

²³ Грушевський М. Державність // *Його ж.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – С.172.

²⁴ Грушевський М. Наша західна орієнтація // Там само. – С.141–142.

їх комбінація, а також «участь у переробленні нових західних здобутків і впливів, приносила до них свої оригінальні нюанси»²⁵.

У цій статті в негативному ключі висвітлюється роль російського фактора в українській історії. «Російська національна політика, – підкреслював М.Грушевський, – приложила руку до того, щоб розірвати родинні й усякі інші зв'язки української інтелігенції із закордонними західними країнами й попхнути її до Великоросії»²⁶. Водночас він застерігав, що «нам не потрібно підганяти наше життя під будь-який західноєвропейський зразок, хоча б і німецький». У цілому праця не має конкретних висновків, завершується патетичним звинуваченням у бік Росії. Такі парадоксальні твердження М.Грушевського пояснює динамічна зміна його суспільно-політичних поглядів щодо сприйняття європейської соціалістичної ідеології.

Як історик і голова Центральної Ради він відстоював тезу домінування народу у громадській організації. «Народ» усвідомлювався ним лише як селянство або трудящий люд. Він не сприймав домінування певної соціальної групи чи класу. Такий погляд М.Грушевського повністю суперечив тенденціям розвитку європейської історії. Інтелектуальний і політичний поворот у бік Заходу пояснювався лише поточним революційним моментом, який характеризували завершальний етап Першої світової війни, встановлення більшовицької влади в Росії й особистісний чинник.

Центральною публікацією, яка формулює ідею федеральної України поза російським контекстом та обґрунтовує наявність історичного зв'язку із західною цивілізацією, є есе «Нові перспективи». Саме в ньому М.Грушевський намагався подати своє бачення нових державницьких перспектив України в умовах проголошення самостійності та війни з більшовиками. Фактично інтелектуальні помисли голови Центральної Ради були спрямовані у бік України, як геополітичної цілісності на карті Східної Європи. Такі сентенції М.Грушевського визначають його політичну переорієнтацію на європейські ідеї та цінності. Варто підкреслити, що в тексті цієї статті фігурує думка, згідно з якою історик пише про близькість українського народу до «німецького світу». «Відчужена від сеї культури, від західного світу взагалі штучними, насильницькими заходами московськими, – писав він. – Україна зможе тепер вернутися з новою, навіть – по реакції – із дещо перебільшеною силою до сього близького їй духом і вдачею світу. У першу чергу – до світу германського, німецького, з котрим і в минувшині у неї було найбільше зв'язків»²⁷.

Поява пронімецької орієнтації пояснюється особливостями формування політичного світогляду вченого, невизнанням державами Антанти незалежності України, відмовою в організації допомоги в боротьбі з більшовизмом, успішним наступом кайзерівської армії на Східному фронті. Зазначені фактори спонукали М.Грушевського ще на початку 1918 р. до роздумів про укладення миру між УНР та Німеччиною з надією отримати військову і міжнародну підтримку в боротьбі проти більшовицької Росії. Можна

²⁵ Там само. – С.142–143.

²⁶ Там само. – С.144.

²⁷ Грушевський М. Нові перспективи // Його жс. Хто такі українці і чого вони хочуть. – С.148.

стверджувати, що для М.Грушевського німці стали «духовно і культурно близькими» лише в результаті відмови більшовиків розглядати Центральну Раду як легітимну владу в Україні, тим самим ставлячи під сумнів політичне майбутнє її голови. Ідея самостійності в розумінні вченого залишалася другорядною у системі його політичних переконань, навіть після переорієнтації у бік Заходу. Примат федералізму й особистий фактор визначали зміст його тодішніх інтелектуальних пошуків. «Тільки маючи на меті завсіди, як кінцеву мету, – писав учений, – федерацію світову, я буду виходити, як з першого конкретного кроку до неї, з федерації країв, зв'язаних географічно, економічно й культурно»²⁸. Першим кроком до такої федерації М.Грушевський вважав економічне і культурне співробітництво між народами Чорного моря²⁹.

У статті «Нові перспективи» вчений моделював новий цивілізаційний вектор розвитку української державності. М.Грушевський безповоротно орієнтував УНР у бік Заходу, закликаючи вчитися в Німеччини та США. При цьому він підкреслював значення України, як центру чорноморського мегарегіону: «Але коли школою для нас мусять бути сі краї західної культури, полем нашої діяльності, нашої власної творчості повинні бути краї, які подібно як і Україна виростили у впливах чи зв'язках східної культури – краї в сфері нашої чорноморської орієнтації, об'єднані Чорним морем як центром комунікацій і різних культурних і політичних взаємин»³⁰. На практиці незалежність УНР залишалася актом, детермінованим різкою зміною геополітичної ситуації у Центральній³¹ та Східній Європі. Недарма учений зазначав: «Не вважаю як перед тим, як і тепер самітнього державного відокремлення за політичний ідеал. Я був і залишаюся і далі федералістом»³².

Проект світової федерації сприймався М.Грушевським не тільки як кінцева мета для українського народу, але і як теоретичне формулювання, у межах якого вміщуються його соціалістичні ідеали й народницькі ідеї. За логікою М.Грушевського, першим кроком до всесвітньої федерації повинна стати організація «федерації країв», пов'язаних добровільним входженням до її складу при тісних економічних і культурних відносинах. Саме тоді учений сформулював базові положення концепції чорноморської федерації.

Як історик, М.Грушевський завжди виявляв інтерес до боротьби литовського народу за свою незалежність, а також – до розвитку білоруського визвольного руху. Це пояснюється не тільки тим, що білоруси та литовці об'єднані з українцями спільним історичним шляхом. Справа в тому, що учений і політик відводив Білорусії та Литві особливу роль у своїй концепції

²⁸ Грушевський М. Нові перспективи // *Його ж*. Хто такі українці і чого вони хочуть. – С.151.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. – С.150.

³¹ Термін «Центральна Європа» тут ужито в географічному сенсі, поділяючи позицію російського історика О.Міллера щодо особливостей його появи в інтелектуальному та політичному дискурсі Східної Європи та Заходу (див.: Миллер А. Тема Центральной Европы: история, современные дискурсы и место в них России [Електронний ресурс]: <http://magazines.russ.ru/nlo/2001/52/mill.html>).

³² Грушевський М. Нові перспективи // *Його ж*. Хто такі українці і чого вони хочуть. – С.151.

майбутнього політичного устрою Східної Європи³³. М.Грушевський зазначав, що ці народи були союзниками України від початку їх історичного шляху і «старими друзями в польському союзі»³⁴. Цей факт привів ученого до думки про можливість мати спільні державницькі перспективи в майбутньому. Історичне минуле трьох народів балтійсько-чорноморського регіону визначається тим, що між ними ніколи не буває будь-яких серйозних конфліктів, кожен із цих народів проживав на своїй етнічній території, і національно перемішані кордони були незначними; це три сусідніх національних території, які мали загальні зовнішні відносини та інтереси³⁵, «всі троє – прийомні діти історичної Польщі»³⁶.

Закономірно, що пріоритетну роль у майбутньому союзі держав учений відводив українському народу, більш численному і тому, що має на своїй території багато природних ресурсів. М.Грушевський конструював державну модель у вигляді федеративного союзу трьох народів, який повинен скластися на балтійсько-чорноморських шляхах. Однак ідея чорноморської федерації на теренах Східної Європи залишилася політичною мрією ученого. При цьому потрібно враховувати конотацію терміна «федерація» у сприйнятті М.Грушевського, який за всіма ознаками відповідав конфедеративному об'єднанню.

У широкому плані своєї федеративної ідеї М.Грушевський розробляв проекти державного утвердження України в системі Східної Європи³⁷. Саме тоді він висунув концепцію чорноморської орієнтації України, яка передбачала створення федерації у цьому мегарегіоні.

Найбільш вигідною для України М.Грушевський вважав модель «кооперації народів Чорного моря». У той час він написав статтю «Орієнтація чорноморська», в якій виклав свою позицію стосовно історичних основ нової моделі федерації – чорноморської³⁸. Ця праця є логічним продовженням попередньої статті «Наша західна орієнтація», в якій чорноморська орієнтація конструюється на засадах західних уявлень про державу. Їх об'єднує загальний ідеологічний знаменник, що характеризується тим, що «історичні умови життя орієнтували Україну на Захід»³⁹, проте географічні – орієнтували та орієнтують на південь, на Чорне море⁴⁰. У ній обґрунтовується історичне право домінування українського народу в чорноморському регіоні, що у свою чергу визначає особливу роль Україні у східноєвропейській історії. «Узагалі, коли обставини тому сприяли, – писав М.Грушевський, – Україна йшла до того, щоб широко заволодіти чорноморським узбережжям і стати тут твердою ногою»⁴¹.

³³ Оглоблин О. Михайло Сергієвич Грушевський // Український історик. – 1966. – №1/2. – С.11–12; *Потульницький В.А.* Історія української політології... – С.86.

³⁴ *Hruschewskij M.* Ukraine, Weissrussland, Litauen // *Ukrainische Rundschau* (Відень). – 1909. – №2. – С.51 (укр. мовою: *Грушевський М.* Україна, Білорусь, Литва // *Його ж.* Твори у 50 томах. – Т.3: Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917). – Л., 2005. – С.65–69).

³⁵ *Потульницький В.А.* Історія української політології... – С.86.

³⁶ *Hruschewskij M.* Ukraine, Weissrussland, Litauen. – С.51.

³⁷ *Потульницький В.А.* Історія української політології... – С.86–87.

³⁸ *Грушевський М.* Орієнтація чорноморська // *Його ж.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – С.144–146.

³⁹ Там само. – С.144.

⁴⁰ *Потульницький В.А.* Історія української політології... – С.87.

⁴¹ *Грушевський М.* Орієнтація чорноморська. – С.146.

Чорноморська федерація не заперечувала би державного суверенітету українського народу, а лише скріплювала б міжнародне співробітництво України з іншими східноєвропейськими націями⁴². Месіанські інтерпретації М.Грушевського вказують на відсутність чіткого проекту організації чорноморського союзу, який в історичних реаліях початку ХХ ст. виявився до-сить примарним.

Уже перебуваючи в еміграції, голова закордонної делегації УПСР М.Грушевський намагався розробити варіант державного статусу України в новій міжнародній архітектурі Східної Європи після укладання Версальського договору. Він писав, що «Україна могла б щось виговорити собі в Антанти, тільки прийнявши федеративний принцип для нових відносин»⁴³. Однак це мала бути «федерація в рамках б.[увшої] Росії, з включенням тільки Фінляндії та Польщі».

М.Грушевський пробував розробити конкретну програму чорноморської федерації у середовищі українських політиків, де обмірковувалися реальні плани «утворення федерації на інших, ширших підставах, скажімо, федерації слов'янської, до котрої увійшли б західнослов'янські і балканські землі, або федерації чорноморської в ширших розмірах»⁴⁴.

У широкому контексті ідея чорноморської федерації в розумінні М.Грушевського конструється як організація «кооперації чорноморських народів», що, по-перше, забезпечить Україні участь у відновленні «старих природних торгових шляхів», а по-друге, дозволить українській державі «емансипуватися», випрямиться з тим, щоб «потім уложитись в найбільш вигідній позі». Крім цього, М.Грушевський не виключав можливості використання чорноморської орієнтації для протиставлення ідеї «слов'янської єдності» шляхом розробки для України власного варіанта цієї ідеї, яка б передбачала створення федерації українського, білоруського і литовського народів на балтійсько-чорноморських шляхах.

М.Грушевський продовжував розвивати ідею внутрішньої федералізації України, яку він виводив після розриву з російським контекстом та на ґрунті історичного партикуляризму українських земель, на який впливала сума географічних чинників історії. Ідея соборності планомірно трансформується у форму федеративної України в більшому утворенні – конфедеративному союзі, яким могла стати «кооперація народів Чорного моря».

Після повернення в УСРР учений прийшов до концепції загального партикуляризму, що суперечила його попереднім соборницьким позиціям. Недаремно на схилі літ, у 1930 р., М.Грушевський у статті «Степ і море в історії України» писав: «Донедавна, та можна сказати, що ще й нині ще, «Новоросія» і «Україна» мисляться як поняття окремі, диспаратні, не зв'язані органічно. Процес освоєння Полудневої України слов'янською в нинішнім вигляді українською людністю, що тягнувся протягом тисячоліть – донині

⁴² Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації (Статті і матеріали). – К., 1995. – С.55.

⁴³ Грушевський М. В першій делегації Української партії соц. революціонерів (квітень 1919 р. – лютий 1920 р.) // Борітеся – поборете! (Відень) – 1920. – №3. – С.51.

⁴⁴ Там само.

ще не закінчився. Завдання істориків – вивчити зовнішню історію сеї української експансії на Полудне, висвітлити впливи сього колонізаційного походу на місцеві відносини в Степу і на Побережжя, і навпаки – вияснити, які наслідки ся полуднева українська експансія і зміни в ній – припливи на полуденне української людності»⁴⁵. Така конструкція відтворює метарегіональний підхід державницької перспективи.

Шлях ученого від ідей створення світової, чорноморської до соціалістичної федерації виявився нереалізованим. У кінцевому результаті тільки ідея організації «кооперації народів Чорного моря» стала його найбільш умовною конструкцією та найменш теоретично обґрунтованою. Формування такої конфедерації у системі Східної Європи не відповідало особливостям історичного розвитку «іншої» Європи, а більше західним уявленням про «неісторичні» нації.

Транснаціональний характер такого союзу дозволяв поглибити розвиток капіталістичних відносин. Однак розділення Центральної та Східної Європи між імперіями Романових, Гогенцоллернів і Габсбургів зводило до мінімуму державницькі потенції «малих» народів, при цьому сприяючи формуванню політичної еліти. М.Грушевський у період революції, пропонуючи створити конфедерацію в балтійсько-чорноморському регіоні, був упевнений у глибокій соціалістичній та інтернаціональній трансформації Заходу й усього світу. Проте його надії та прогнози виявилися ілюзіями.

Період Української революції 1917–1921 рр. був часом утвердження і трансформації федеративних поглядів М.Грушевського. Ультиматум Раднаркому РРФСР, хід українсько-більшовицької війни, бачення пріоритетної ролі Центральної Ради з конструювання демократичної федерації на території колишньої Російської імперії визначили появу нових ідеологічних концептів, розроблених її главою. Вихід серії публіцистичних статей, в яких він виступив прихильником самостійності УНР у тогочасних умовах і ворогом більшовизму, характеризує наявність нового концепту – бачення федеративної України поза російським контекстом. На цій основі учений обґрунтував концепцію чорноморської федерації, в якій лідируюче місце повинна була зайняти Україна.

⁴⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф.Х. – Спр.4485. – Арк.6.

In the article probed federal constructions head of Central Rada M.Hrushevs'kyi in the period of Ukrainian revolution 1917–1921. Genesis of idea of Black Sea federation is analyzed on space of Eastern Europe.

